

Міщанин В.
РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАКАРПАТТЯ 1944–1950 рр. –
Ужгород: РІК-У, 2018. – 644 с.

Студіям з регіональної історії України останнім часом цілком виправдано приділяється значна увага дослідників, адже помітно збільшилися роль і значення регіональних спільнот, їхніх традицій, звичаїв і самотності, обумовлених, насамперед, особливостями їх геополітичного становища та історичного розвитку. Своєрідним у цьому плані історичним регіоном України є Закарпаття, що знаходиться на межі єднання Північної, Східної та Західної Європи і являє собою унікальний приклад прикордоння або фрон-

тирної, перехідної території, де впродовж багатьох століть зустрічалися, взаємодіяли або вступали в гострий конфлікт різні політичні, соціальні, етнокультурні сили. Особливо складною, своєрідною й багато у чому повчальною стала історія Закарпаття ХХ ст., коли закарпатці вперше отримали можливість безпосередньо залучитися до суспільно-політичних процесів у регіоні та спробували власними силами обирати й розбудовувати своє майбутнє.

Переломними в новітній історії Закарпаття стали, зокрема, 1944–1950 рр., коли в невеликому проміжку історичного часу спресувалися події, що докорінно змінили подальшу долю цього самотнього краю:

– 1944-й рік: 28 жовтня – визволення Закарпаття від німецько-угорських загарбників; 26 листопада – проголошення І з'їздом народних комітетів краю утворення Закарпатської України і прийняття маніфесту про її возз'єднання з УРСР, що й було юридично оформлено договором, підписаним 29 червня 1945 р. в Москві між урядами СРСР і Чехословаччини.

– 1946-й рік: 22 січня – утворення Закарпатської області УРСР; 25 січня – указом Президії Верховної Ради на території області запроваджено законодавство Української РСР.

Так було розв'язане завдання історичної ваги – Закарпаття ввійшло до складу УРСР і цим завершився процес об'єднання українських етнічних земель в одній державі – СРСР. Водночас у краї прискореними темпами здійснювалася докорінна зміна соціально-економічних й суспільно-політичних відносин, що завершилося повним інтегруванням Закарпаття в тоталітарно-комуністичну структуру та систему Радянського Союзу.

Цей післявоєнний період історії Закарпаття до недавнього часу продовжував залишатися найменш дослідженим і найбільш дискусійним в історіографії. Переважна більшість праць побачили світ саме в «радянську епоху» і відзначалися упередженістю, а нерідко відвертою фальсифікацією процесів, що мали місце на Закарпатті в 1944–1950-х рр. Натомість сучасна

українська історіографія післявоєнного періоду історії краю – фрагментарно-проблемна й неповна. Виходячи з цих позицій, рецензовану монографію доцента Ужгородського національного університету Василя Міщанина необхідно розглядати як нове бачення тих подій, а величезний обсяг використаних автором архівних та опублікованих джерел свідчить про фундаментальність проведеної ним науково-пошукової роботи з метою створення цілісної синтетичної праці з історії радянізації Закарпаття.

Необхідно погодитися з твердженням автора, що актуальність дослідження обумовлена низкою чинників. По-перше, тим, що впродовж нетривалого періоду Закарпаття пережило два радикальних перевороти. Спочатку – превентивну радянізацію 1944–1945 рр., яка здійснювалася Народною радою Закарпатської України за участю радянських спеціалістів і за допомоги Червоної армії. Згодом, у 1946–1950-х рр., пройшла тотальна радянізація краю вже як нової адміністративно-політичної одиниці – Закарпатської області Української РСР. По-друге, нове прочитання перетворень на Закарпатті 1944–1950-х рр. сприяє дерадянізації масової історичної свідомості певних верств сучасної України. По-третє, радянізація Закарпаття пройшла найпізніше з-поміж західних областей УРСР. Тому радянський характер у краї був найменш виразний (с.5). Під терміном «радянізація» В.Міщанин розуміє

«феномен квазілегітимного запровадження специфічного соціалістичного ладу (з тоталітарним режимом в осерді, з певним способом життя, свідомістю, ідеологією, системою управління, економікою, соціальною структурою) в конкретному регіоні, що базувалося на застосуванні масового терору і псевдодемократичних інструментів під монопартійним диктатом... У вужчому тлумаченні радянізація передбачала проведення класичної тріади соціалістичних перетворень: індустріалізація, колективізація, культурна революція» (с.5–6).

У цьому контексті заслуговує на увагу і схвалення окремих історико-теоретичний підрозділ монографії – «Радянізація регіонів і країн: загальне й особливе», де автор намагається порівняти спільне й особливе у процесах радянізації, здійснених на приєднаних до СРСР у 1939–1940 і 1945 рр. територіях (Західна Білорусія, Прибалтика, Західна Україна, Північна Буковина, Бессарабія, Закарпатська Україна), а також у центральноєвропейських країнах так званої «народної демократії». Щоправда, тут мабуть варто зазначити, що окремі вітчизняні історики при вивченні цих процесів послуговуються терміном «советизація», із приводу чого хотілося б почути думку автора.

Цілком закономірно, що головною метою дослідження В.Міщанина стало розкриття об'єктивних та суб'єктивних чинників формування, механізмів реалізації, основних наслідків радянізації Закарпаття в перші післявоєнні роки. Відзначимо, що конкретні наукові завдання, які поставив перед собою фахівець, загалом успішно виконано.

Автор ґрунтовно опрацював архів управління Служби безпеки України у Закарпатській області, Державний архів Закарпатської області та

Національний архів Чеської Республіки (Прага). Загалом використано 789 архівних справ, які вводяться до наукового обігу вперше. Архівні матеріали доповнюються величезним масивом використаних опублікованих джерел, статистичних викладок, періодики та мемуарної літератури. Серед останньої групи джерел заслуговують на особливу увагу спогади І.Ваша, Ю.Ільницького, Г.Ладані, Ю.Пітри, О.Росула, Ю.Химинця, В.Шандора та багатьох інших. Важливим джерелом стали усно-історичні джерела, відшукані дослідником у різноманітних архівах. Загалом список джерел і критично проаналізованої монографічної літератури та інших публікацій із теми дослідження налічує 1441 позицію.

Другий розділ монографічного дослідження В.Міщанина має назву «Визволення і возз'єднання». Тут зроблено успішну спробу охарактеризувати військово-політичну ситуацію на Закарпатті восени 1944 р., проаналізувати процес підготовки і проведення з'їзду народних комітетів Закарпатської України та радянсько-чехословацький договір про Закарпаття (с.73–114). Необхідно погодитися з твердженням дослідника, що після визволення Закарпаття Червоною армією на території краю створювалися нові органи влади, діяльність яких

«відразу спрямували на забезпечення народної ініціативи щодо зміни державно-правового статусу краю за московським планом. Цьому слугували весь спектр методів: диктат радянського військового командування, зачистка контррозвідкою “Смерш” “ворогів народу”, переслідування угорського і німецького населення тощо. СРСР скористався сповна сприятливою суспільною кон'юнктурою і слабкістю в краї позицій чехословацького уряду, що повертався з еміграції» (с.86).

Зрозумілою та об'єктивною видається оцінка підписання міждержавного договору про Закарпатську Україну. На відміну від тверджень радянських істориків, котрі розглядали його суто як такий, що поклав край «історичній несправедливості», В.Міщанин схиляється до думки, що у цей час прагнення закарпатців до «возз'єднання» краю з Україною збіглися з геополітичними інтересами СРСР, і зауважує: «Насправді це возз'єднання стало зручним пропагандистським прикриттям тоталітарного поневолення Закарпаття» (с.114).

В історіографії цієї проблеми й досі дискутується питання про те, чи був рух за об'єднання з Україною всенародним, дійсно масовим, чи це лише одна з течій, що охопила не більше третини політично активного населення Закарпаття, чи він був інспірований та здійснений винятково зусиллями радянського тоталітарного режиму за дієвої підтримки місцевих комуністів. На наш погляд, на Закарпатті дійсно йшлося про збіг національних, історичних і природних прагнень українського народу до об'єднання в єдиній державі та імперських зазіхань СРСР, для якого Закарпатська Україна, безсумнівно, була вагомим надбанням серед нових післявоєнних територіальних прирощень, ставши форпостом та успішним досвідом для розпочатого

після війни процесу радянзації всього Центральноєвропейського регіону. Водночас у сучасній українській історіографії утверджується думка, що сам факт «возз'єднання», чи точніше – приєднання Закарпаття до УРСР, який завершив багатовікову боротьбу за об'єднання всіх українських земель в одну державу, історично обумовлений і політично виправданий акт, прогресивне й закономірне явище в історії українського народу, однак форми та методи його здійснення були далеко не цивілізованими, суперечили конституційним нормам Чехословацької республіки й міжнародному праву. На цих дискусійних і понині питаннях авторів рецензованої праці слід було б зупинитися більш детально.

Оригінальністю думок і власною концепцією відзначається третій розділ – «Превентивна радянська Закарпатської України». Ще в 1992 р. В.Маркусь опублікував монографію «Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945», в якій підсумовував:

«Протягом 47 років Закарпаття є складовою частиною української держави: [...] відбувається процес соціальної, культурної і психологічної асиміляції близько одного мільйона карпато-українців з усім українським народом. Якщо вони поділяли досі горе і радість з усією гнобленою країною, то не для того, щоб – коли раптом змінилися обставини – розірвати цю омріяну єдність. Навпаки, йдеться про те, щоб український народ, розділений протягом століть, разом скористався плодами цього єднання. З думкою про це, заради єдності карпато-українців з цілим народом України, у майбутньому вільної і незалежної держави, активні і пасивні автори включення Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 років заклали в її будову наріжний камінь» (с.83).

Із цими словами відомого українсько-американського історика важко сперечатися.

В.Міщанин об'єктивно і ґрунтовно проаналізував сам процес запровадження символіки й системи влади, формування основ тоталітарної економіки, освітні трансформації. Особливо цікаві факти містяться в параграфі про масові репресії за національною та релігійною ознаками. За підрахунками автора, органи «Смерш» у Закарпатській області на середину 1945 р. сформували списки «антирадянських контрреволюційних елементів»: «угорські терористи» (345 осіб), члени «Карпатської Січі» (38 осіб), «таємні агенти угорської поліції» (21 особа), члени Руської національно-автономної партії (79 осіб), службовці поліції Карпатської України (262 особи), члени партії УНО (88 осіб), службовці жандармерії (154 особи). Починаючи з листопада 1944 р. угорці та німці Закарпаття зазнали репресій за етнічною ознакою, що тривали впродовж цілого післявоєнного десятиліття, аж до 1955 р. (с.141). Загалом у 1944–1946 рр. із Закарпаття виселено майже 3 тис. німців і близько 25–30 тис. угорців (с.152). Що стосується репресій проти греко-католицької церкви, то автор вірно стверджує:

«Радянська влада періоду Закарпатської України не наважилася ліквідувати греко-католицьку церкву, як це було зроблено на інших західноукраїнських землях. Особливості тривалий час ізольованого від України регіону затримали реалізацію цього плану на три роки. На відміну від Галичини, загарбання якої у 1939 р. Кремль уважав “поверненням” належних до Радянського Союзу територій, Закарпаття перед війною перебувало у складі Чехословаччини» (с.152).

Зазначимо, довоєнна Чехословаччина була демократичною й доволі толерантною до національних менш і релігійних конфесій державою, що позначилося на загальнополітичній культурі закарпатців.

Четвертий, найбільший за обсягом і вагомістю, розділ монографії присвячено політичній ситуації у Закарпатській області в 1946–1950 рр. Автор детально аналізує адміністративні та ідеологічні заходи нової влади, виборчі кампанії 1946 і 1947 рр., особливості регіональної кадрової політики. Щодо останньої наводяться цікаві статистичні дані. Наприклад, у результаті проведеного обміну квитків із 4248 членів КПЗУ 1607 (37,8%) потрапили під партійну «чистку». На кінець 1946 р. комуністи майже цілком сформували структуру партії, було створено 526 первинних партійних організацій, 6 кандидатських і 17 партійно-комсомольських груп. У 1950 р. в області нараховувалося 9012 комуністів, із них місцевих – близько 4 тис. На початку травня 1946 р. завершено формування номенклатури обкому партії. На 1 січня 1947 р. на посадах перебували 1263 працівників, із них місцевих – 507 (40%) (с.241).

Не оминув своєю увагою дослідник перебіг економічних перетворень на Закарпатті в 1946–1950 рр. Саме цій проблемі присвячено п'ятий розділ монографії. Дослідник має рацію, коли робить висновок, що «індустрія Закарпатської області розвивалася за єдиними радянським стандартом: директивне управління, п'ятирічні плани, соціалістичне змагання» (с.257). Закарпатський «великий перелом» стався в 1948–1949 рр. Зокрема промисловість області виконала встановлений для неї на 1949 р. виробничий план на 108,6%. Понад 120 підприємств реалізували його достроково. За підрахунками В.Міщанина, у 1950 р. на Закарпатті вже діяли 336 підприємств. Для порівняння: у 1944 р. – лише 58. Прийшла на Закарпаття й суцільна колективізація.

«Тоталітарна влада мала досвід придушення селянського опору в різних частинах СРСР 1920–1930-х рр. Отож, поетапно за кілька років, у 1946–1950 рр., незважаючи на опір селян, було колективізовано й Закарпаття. Проте перманентна боротьба з “дрібнобуржуазними” і “приватновласницькими” пережитками на селі залишалася і надалі в арсеналі державної аграрної та соціальної політики в радянському Закарпатті» (с.275).

Проте не все було так просто для нової влади. На сторінках монографії зустрічаємо відомості про підпали колгоспних споруд, будинків активістів, розправи над головами колгоспів, сільрад. Так, 29 липня 1949 р. повстали

мешканці с. Ірлява Ужгородського округу, потім четверо з них отримали по 8–10 років таборів. У с. Добронь того ж округу масовий безлад супроводжувався погромом, в якому взяли участь до 500 осіб. У 1949 р. «за крадіжки і розтрати колгоспного майна» судили 114 громадян (с.275). І таких прикладів автор наводить чимало.

«Культурна революція: закарпатський варіант» – назва шостого розділу монографічного дослідження В.Міщанина. У центрі уваги дослідника – радянська освітня реформа, етапи становлення культурної мережі, посилення ідеологічного контролю за «творчою інтелігенцією». Важливим для нової влади було подолання неписьменності. Станом на 1 вересня 1946 р. 26 264 дорослих закарпатця не вміли писати. У 1946/1947 навч. році в області працювали 339 шкіл грамоти, 285 груп грамоти, індивідуально проходили навчання 725 осіб. На Закарпатті не вистачало педагогічних кадрів. Цю прогалину заповнювали приїжджі фахівці. За підрахунками автора, до початку 1945/1946 навч. року сюди прибули 805 спеціалістів, а у серпні 1946 р. – ще 526 педагогічних працівників.

Звернув увагу дослідник і на заснування державного університету в Ужгороді: спочатку запрацювали підготовчі курси, а з лютого 1946 р. за партії сіли перші студенти (168 юнаків і дівчат із різних міст і сіл республіки). Навчальний процес почався на чотирьох факультетах – історичному, філологічному, біологічному, медичному. На 1 липня 1946 р. було вже 15 кафедр, на яких працювали 42 викладача. В.Міщанин наводить фрагмент із доповідної записки тодішнього ректора Ужгородського державного університету А.Курішка:

«Університет не забезпечений висококваліфікованим професорським персоналом. Із дев'яти професорських одиниць, передбачених штатним розписом, всі залишилися вакантними... Із 17 доцентських одиниць штатного розпису тільки 11 мають вчене звання. Із місцевих кадрів, які мали відповідну освіту, в штаті перебувало лише 5 (із 50 штатних одиниць). З викладачі працювали погодинно, 2 перебували на посадах штатних наукових співробітників ботанічного саду. 30% всіх викладачів були членами Комуністичної партії. Позапартійні викладачі перебували під посиленням ідеологічним контролем» (с.286).

Цікаві факти з монографії В.Міщанина можна почерпнути про знаних педагогів М.Лелекача, П.Лінтура, П.Сміяна, Ф.Потушняка, інших представників закарпатської інтелігенції, які «не могли працювати, постійно перебували під ідеологічним контролем і періодично піддавалися цькуванню у місцевій комуністичній пресі, на партійних зборах тощо». Водночас, на нашу думку, варто було також використати ряд узагальнюючих праць про історію виникнення Ужгородського університету¹.

¹ Напр.: Ужгородський національний університет на порозі III тисячоліття. – Ужгород, 2005; Ужгородський національний університет на шляху національно-освітнього відродження України. – Ужгород, 2015; *Вегеш М.* Ужгородський національний університет: історія і сьогодення. – Ужгород, 2007; *Довганич О.Д., Довганич Г.М.* Університет у нашому житті. – Ужгород, 2007.

Сьомий розділ праці В.Міщанина присвячено соціальній динаміці, демографічним змінам і початку російщення на Закарпатті 1946–1950 рр. У 1945–1947 рр. між Чехословаччиною і СРСР відбувся взаємний обмін населенням за принципом оптації. Усього із Закарпаття офіційно виїхали до ЧСР від Віденського арбітражу до 1 листопада 1944 р. 5078 сімей, або понад 15 тис. осіб, а в 1945–1947 рр. – 1583 сім'ї. У 1945–1947 рр. на Закарпаття прибули, приміром, 2383 вчителі зі східних районів УРСР. На 1 липня 1947 р. також приїхали 1139 лікарів і 3998 осіб медперсоналу. Порушив дослідник і проблему переселення мешканців Закарпаття в інші області республіки. На його переконання, цей процес мав як економічні, так і політичні цілі. З одного боку, переселення покликано було полегшити дві постійних проблеми закарпатського селянина – малоземелля й безробіття. З іншого боку, до переселення в південні та східні області УРСР, до відправки на навчання у школи ФЗН включили переважно молодь – активний прошарок суспільства. Цим комуністичний режим позбувся потенційних противників нової влади у щойно створеній області (с.335–336). Становить інтерес фактичний матеріал параграфу про конфесійний переділ, який мав місце в післявоєнному Закарпатті. Необхідно погодитися з твердженням автора, що керівництво СРСР не хотіло допустити існування чисельної греко-католицької церкви, центр якої перебував за кордоном. Тому цю конфесію на західноукраїнських землях було поетапно ліквідовано в 1946–1949 рр. Оскільки на Закарпатті активно протистояв цьому єпископ Теодор (Ромжа), тому в 1947 р. радянське керівництво організувало його вбивство. Погрозами й шантажем окремих священників, адміністративним тиском, забороною реєструвати греко-католицькі громади органам влади в 1949 р. вдалося знищити цю церкву. Одночасно протестантські громади опинилися під суворим контролем держави (с.353).

Завершує монографію восьмий розділ, в якому йдеться про спротив радянізації Закарпаття. Дослідник наводить чимало яскравих і маловідомих фактів про діяльність УПА-Захід. Закономірно, що органи держбезпеки почали ліквідацію мережі ОУН у краї. Фактично в результаті арештів у липні – грудні 1945 р. крайова організація перестала існувати. Деяким патріотам удалося емігрувати. Після розгрому ОУН на Закарпатті провід ОУН «Захід-Карпати» вирішив утворити підпілля заново. У монографії міститься значний фактичний матеріал про відомих закарпатських націоналістів, про акти терору проти окремих радянських працівників. Багато уваги приділяється висвітленню діяльності однієї з наймасовіших підпільних організацій краю – «Закарпато-українські повстанці». У 1950 р. було викрито Спілку визволення Закарпаття, яка діяла в Мукачівському районі. В.Міщанин ґрунтовно висвітлив масові репресії проти закарпатських українців. Крім детального опрацювання архівних документів, автор не оминув своєю увагою фундаментальні праці відомого українського історика О.Довганича. Водночас, чомусь не згадуються окремі студії

останнього². Варто було також звернути увагу на ґрунтовну працю Ф.Рубіша й О.Довганича «Закарпатці під пресом сталінського свавілля» (Мукачево, 2009 р.).

В.Міщанин доводить, що починаючи з листопада 1944 р. на Закарпатті за радянськими взірцями швидкими темпами проходили зміни у суспільно-політичній, соціально-економічній, національній і релігійній сферах. Ці зміни досить швидко торкнулися кожного мешканця краю. Якщо період Народної ради Закарпатської України 1944–1945 рр. можемо назвати «превентивною радянізацією», то з утворенням Закарпатської області тут почали діяти радянські закони, спрямовані на цілковите влиття населення Закарпаття у «братню сім'ю народів СРСР» (с.371). Дослідник довів, що радянська влада намагалася репресивними методами цілковито контролювати політичні настрої населення. Під особливою увагою відбувалися перші радянські вибори у Закарпатській області – до Верховних Рад СРСР та УРСР, місцевих рад депутатів трудящих. Вони засвідчили, що на Закарпатті було багато незадоволених новою владою. Це незадоволення значно посилилося під час проведення суцільної колективізації. Масовий супротив проявився насамперед у «бабських бунтах», антиколгоспних виступах і заворушеннях, акціях пасивного протесту – написання агітаційних листівок, усні висловлювання проти колгоспів, місцевих партійних і радянських керівників (с.382). Оригінальністю відзначається заключний параграф розділу – «Відлуння радянізації: усно-історичний аспект» (с.383–397), в якому використано матеріали етнографічної практики студентів історичного факультету Ужгородського національного університету (2015 р.). Монографію значно посилили прикінцеві додатки, куди включено 35 оригінальних документів, більшість з яких публікуються вперше. Вони дозволяють краще зрозуміти тогочасну епоху, відчути суспільні настрої, що панували серед закарпатців у перші післявоєнні роки.

Позитивно оцінюючи рецензовану працю, водночас слід зазначити, що вона не позбавлена певних вад (на окремі з них уже вказувалося вище). Зокрема, на нашу думку, авторові слід було б більш чітко визначити й розгорнуто зупинитися на внутрішніх та зовнішніх, міжнародних, чинниках, що сприяли прискореній радянізації Закарпаття.

Складається враження, що В.Міщанин намагався максимально використати десятки архівних фондів та опублікованих джерел, які безпосередньо стосувалися тематики його дослідження. Проте чомусь поза увагою автора опинилися такі важливі для висвітлення теми фундаментальні академічні видання, як шостий том колективної монографії «Політична історія України ХХ ст.» (Київ, 2003 р.), другий том «Історії українського селянства»

² Голгофа жертв політичних репресій. – Ужгород, 2009; Коли історія, як незгойна рана... – Ужгород, 2000; Повернення до правди. – Ужгород, 2000; Возз'єднання Закарпаття з Україною очима сучасника: За архівними документами. – Ужгород, 2006; До Бузулука через табори ГУЛАГу: З історії засудження, покарання та бойового шляху закарпатських втікачів в 1939–1941 рр. – Ужгород, 2009.

(Київ, 2006 р.), другий том «Історії державної служби в Україні» (Київ, 2009 р.), а також документальні додатки до них.

Василь Міщанин упродовж останніх років плідно працював над висвітленням соціально-економічного, політичного й культурного розвитку Закарпаття в перші післявоєнні роки. У численних публікаціях він уперше у вітчизняній історіографії з нових позицій порушив проблему так званої «радянзації» Закарпаття. Його ґрунтовне монографічне дослідження – важлива віха у сучасній історіографії. Автор застерігає: авторитаризм і тоталітаризм радянської епохи – це зло, яке не повинно більше повторитися. Про це свідчить кожен архівний документ, кожен рядок рецензованої монографії.

Микола Вегеш (Ужгород)
Степан Віднянський (Київ)